

ANNA BOFILL LEVI

UNA CONVERSA DURANT EL CONFINAMENT

Treball Final de Grau | Anna Bosch i Calvo | Juliol 2020 | Tutor: Jaime José Ferrer Fores

Jurat: Daniel García Escudero (President), Antonio Pizza de Nanno, María Isabel Zaragoza de Pedro

INTRODUCCIÓ

És un fet que durant la meua trajectòria a l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona sempre he admirat el Taller d'Arquitectura. Però no va ser fins aquest últim semestre durant el meu últim any de grau, que per casualitat vaig sentir nombrar per primera vegada el nom: Anna Bofill. Com pot ser que després de sis anys estudiant arquitectura a Barcelona no hagués sentit mai a parlar sobre ella? Aquest és un fet que m'entristeix com a dona i que m'avergonyeix com a estudiant.

Essent plenament conscient que fins ara només m'han explicat una part de la història de l'arquitectura - incompleta i distorsionada però que sempre té el mateix tipus de protagonista: un Arquitecte Estrella, home, blanc i solitari – I amb la intenció d'acabar la meua primera etapa a la ETSAB amb una visió més àmplia de la història i amb un ventall de referències femenines al meu calaix, he volgut utilitzar aquest Treball Final de Grau per poder fer una

investigació sobre l'Anna Bofill Levi, un personatge que va lluitar en contra d'aquesta vessant de l'arquitectura i que va decidir apostar per el ciutadà en comptes de la passarel·la.

Aquest treball està fet amb dos objectius. En primer lloc, mitjançant una entrevista es pretén donar-li la veu a la pròpia arquitecta per tal de que ella mateixa tingui la opció de re-escriure el que va passar a partir del seu testimoni. En segon lloc, demostrar, evidenciar i accentuar aquest buit que (no) ens arriba per tal de que ens donem compte de tot el mal que això ha provocat i continuar provocant tant a dins de la nostra professió com en la nostra societat. Mitjançant un anàlisi del context històric en el que l'Anna Bofill es trobava en el moment de començar la seva carrer, una recopilació d'entrevistes a altres dones arquitectes d'aquella època i un treball d'investigació de totes les dones arquitectes que junt amb l'Anna Bofill van formar la primera generació d'arquitectes d'Espanya.

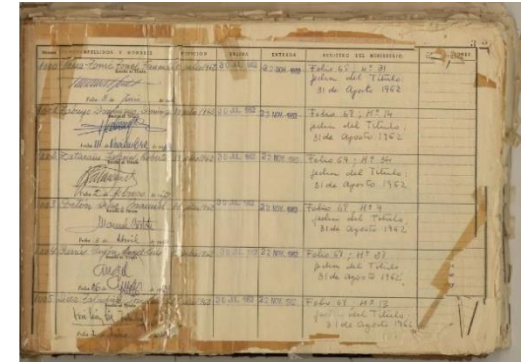
METODOLOGIA

EIX CRONOLÒGIC

Tant per a la realització de la part històrica com per a la biogràfica s'han elaborat diversos eixos cronològics amb la intenció de recopilar, sintetitzar i situar tota la informació obtinguda.

ENTREVISTA

Donat que costa trobar informació detallada tant del propi personatge com del Taller d'Arquitectura d'aquell moment i tenint en compte que aquest treball pretén redescobrir la trajectòria professional de l'Anna Bofill, s'ha utilitzat l'entrevista com a base de recerca amb l'objectiu de reivindicar-la com a mètode de investigació i considerant que no pot haver millor font que el propi testimoni. L'entrevista pretén que sigui la pròpia arquitecta la que expliqui la seva història fent un repàs de totes les seves etapes, les seves històries de vida, experiències i visions personals sobre la seva trajectòria.

FECHA	HECHOS Y SUCEDES	ENTREDA	ENTREDA	ENTREDA	ENTREDA
1962
1963
1964
1965
1966
1967
1968
1969
1970
1971
1972
1973
1974
1975

Figura 1: A dalt: *Libro de Registro* (1962-1975) de la ETSAM utilitzat per a l'elaboració de l'eix cronològic: Dones Arquitecto a Espanya. A baix: Captura de pantalla de l'entrevista realitzada a l'Anna Bofill el 14 d'abril del 2020.

CONTEXT HISTÒRIC

PRIMERA GENERACIÓ DE DONES ARQUITECTES A ESPANYA

CONTEXTE HISTÒRIC

Entre el 1931 i el 1936 es va proclamar a Espanya la Segona República. Un model polític i social que es va arribar a consolidar com un dels més prolífics que es coneixen des del punt de vista artístic. Literatura, pintura, escultura, arquitectura... començaven a beure de fonts europees i nordamericanes obrint la mentalitat d'un país que en aquell moment estava bastant enrederit respecte als altres. Al mateix temps, aquest model que s'estava obrint pas a la Península va ser el causant de l'inici d'un canvi revolucionari en la forma d'entendre l'Estat, ja que era el segon intent de viure en una Democràcia en aquest país.

A Espanya sempre havia persistit un model molt poc elàstic en el que s'associava la dona amb la llar; no havia sigut fins al 8 de març del 1910 que una Real Orden va establir que les dones podien accedir a estudis oficials i no oficials sense la necessitat de permisos especials. Aquest dret, que ja havia arribat anys abans tant a Amèrica com a la resta d'Europa, va tardar

¹ VÍLCHEZ, JAVIER. Matilde Ucelay. Primera Mujer Arquitecta en Espanya. Granada. p.75

tant en arribar perquè aquests espais es consideraven àmbit de l'espai públic, espai restringit per a les dones.¹ Tot i això, en rares ocasions eren admeses a estudis del tipus tècnic i aquest fet va provocar que moltes dones decidissin estudiar altres professions considerades més adequades per a una dona com per exemple magisteri o infermeria.

Figura 2: Dones socialistes movilitzant-se per animar als homes a votar per a la Conjunción republicano-socialista a les eleccions municipals del 12 d'abril del 1931.²

² ARROGANTE, VÍCTOR. *Igualdad de derechos civiles en la Segunda República*. Nueva Tribuna.2019

Un altra situació molt comuna era que la dona acabés abandonant els seus estudis, és a dir, que rebutgés el seu dret a la formació, com és el cas de Laly Urcola, dona que va començar els seus estudis d'arquitectura al mateix temps que Matilde Ucelay a Madrid³ i que va acabar deixant la carrera per tal de dedicar-se al seu marit i a la seva casa.

Així doncs, la implantació d'un règim democràtic a Espanya va suposar la millora de molts dels drets bàsics que els hi mancava als espanyols i més concretament a les espanyoles. Un dels més significatius és la implementació del Vot femení l'any 1931. Per aquest motiu la proclamació de la II República a l'abril del 1931 va aixecar moltes expectatives i il·lusions en especial al sector femení.⁴

El principi dels anys trenta va ser desolador per a tot Europa. Tot el que s'havia aconseguit fins aquell moment es va veure paralitzat i inclús es va perdre degut als coneixements del nazisme i la guerra Civil a Espanya. Això va suposar un canvi de mentalitat per a totes les dones europees i una tornada enrere per a les oportunitats d'estudi de moltes. Penes de presó, penes de

³ Primera dona espanyola en estudiar la carrera d'arquitectura. Matriculada al 1936 per la ETSAM.

mort, emigracions, exilis... que van obligar a frenar la carrera imparable de moltes dones que s'havien obert pas dins de l'arquitectura.⁵

La dictadura franquista (1939-1975) va marcar un abans i un després. Molts dels drets obtinguts durant la Segona República es van perdre. A partir del 1939, a les dones se li va imposar la obligació d'assumir únicament el paper de mares i mullers sense tenir accés al món laboral.

⁴ BUSSY, D *Mujeres de España: de la República a la Guerra Civil*, en G. Duby y m. Perrot (dirs.) *Historia de las Mujeres. El siglo XX, bajo la dirección de F. Thébaud*, Madrid; Taurus, 1993, p.203

⁵ VÍLCHEZ, JAVIER. *Matilde Ucelay. Primera Mujer Arquitecta en España*. Granada. p 77.

Figura 3: *Guía de la buena esposa* sorgit durant la Dictadura franquista. ⁶

Durant la dècada del 1950, Matilde Ucelay presenta una candidatura per a la Junta Directiva de la *Asociación de Mujeres Universitarias* (1920-1989) però aquesta va ser vetada per les autoritats franquistes. ⁷

El 1960 es converteix en un punt d'inflicció per a la política feminista, ⁸ quan comença a reivindicar-se la importància de les dones al llarg de la història. Fins aquest moment, aquestes estaven sota un prisma governat pel sistema patriarcal, que havia esborrat el seu pas al llarg de la història. A finals del segle XIX les dones continuaven essent considerades part dependent sota la tutela del home. D'aquesta forma, la dona quan deixava la casa paterna per casar-se passava a ser del seu marit. ⁹

Durant la mort de Francisco Franco, el procés de democratització de les institucions públiques va ser clau per a l'evolució de la professió arquitectònica a Espanya. L'activisme feminista i ambiental d'algunes parts

⁶ Ausaj Punto Crítico: *LA MUJER EN LA DICTADURA FRANQUISTA. Cuando nací, mi madre no podía contratar sin permiso de mi padre*. Març 2019.

⁷ BERLINCHES, AMPARO. Jornadas Tejiendo pasado 2018. *Arquitectura, mujeres y patrimonio* (vídeo)

⁸ MORAT, ISABEL. *Història de las Mujeres en España y America Latina. Del Sigle XIX a los Umbrales del XX*. Madrid; Cátedra, 2006

de la societat espanyola va ser rellevant pel canvi sociopolític que va afectar en especial a les dones. ¹⁰

Entre el 1964 i el 1975 seran dones respecta que acabaran la carrera d'arquitectura a Espanya. Tot i que altres professions considerades de rangs més baixes sí que atorgaven el seu títol en versió femenina (com el cas d'infermera, professora, secretaria..) ¹¹ en el cas de les dones arquitectes el seu títol era el de "Arquitecto" i no "Arquitecta" i així se les considerava dins de la seva professió. Finalment, tot i que per algunes no va ser mai cap problema, al 2005 totes aquestes dones van rebre el títol d'arquitecta en femení ¹²

Moltes de les arquitectes graduades durant aquella època asseguren sentien molta més pressió per tal de quedar bé, tant a nivell personal com acadèmic, pel fet de ser dona.

Durant les Jornades Tejiendo el pasado del 2018 Amparo llegeix les paraules que escrivia Matilde Ucelay:

⁹ VÍLCHEZ, JAVIER. Matilde Ucelay. Primera Mujer Arquitecta en Espanya. Granada.

¹⁰ Zaida Muxí, Daniela Arias Laurino; *Filling History, Consolidation the Origins. The First Female Architects of the Barcelona School of Architecture (1964 – 1975)*, Barcelona 2020

¹¹ Arquitectura en femenino, Zaida Muxí.

¹² Criteris Lingüistics UPC nd

” Una de mis preocupacions fue quedar bien por eso de ser mujer, era algo común a todas las que estudiabamos en esos años.- Y en los de después también- ” afegia Amparo, que havia rebut el títol de “Arquitecto “al 1971 després d’haver estudiat la carrera a la ETSAM.¹³

¹³ Matilde Ucelay re-llegida per Amparo Berlinches Acín a les Jornades: *Tejiendo el pasado* (2018) *Arquitectura, mujeres y patrimonio*.

ANNA BOFILL LEVI

INTRODUCCIÓ A LA VIDA DE L'ANNA BOFILL

Neix a Barcelona el 25 d'abril del 1944 en una família ben estan. La seva mare italiana li va encomanar la seva passió per a la música i l'art i el seu pare, arquitecte català que tenia una constructora, la seva passió per a l'arquitectura. Anna és la petita de tres germans: en José María (1936) que va morir quan era adolescent, en Ricardo Bofill (Barcelona, 1939), amb el que col·laborarà més endavant al Taller d'Arquitectura.

L'Anna era una enamorada de la música que ja des de petita va començar a compondre cançons. El seu objectiu en acabar el batxillerat era continuar amb els seus estudis de música a Itàlia, ja que a Espanya amb la repressió franquista, no era el millor lloc per fer-ho. Tot i això, degut a la mort del seu germà gran i pel fet de que Ricardo fos a Ginebra, la seva família i en especial la seva mare, la va pressionar psicològicament perquè es quedés a Barcelona amb ella.

En aquell moment, i encara ara, li interessaven molts altres camps a part de la música, així com la ciència i la recerca o la filosofia i la lògica matemàtica. Però en totes aquestes altres branques a l'Anna li mancava la dimensió artística i messiànica de voler transformar el món, ja que ella ja des dels

catorze anys era una persona molt utòpica i d'esquerres que volia demostrar que les dones també tenien moltes coses a dir i fer per tal de canviar el món.¹⁴

Així doncs, al 1964 comença els seus estudis d'arquitectura a la ETSAB, es casa i comença a treballar al Taller d'Arquitectura.

¹⁴ Anna Bofill. Entrevista a càrrec de Itziar González virós. *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme* pàg 114.

EL TALLER D'ARQUITECTURA

Entre el 1962 i el 1963 Ricardo Bofill torna a Barcelona i crea el Taller d'Arquitectura, un grup interdisciplinari que apostava per una arquitectura revolucionària que criticava el model d'habitatge que s'estava construint en aquell moment a Espanya.

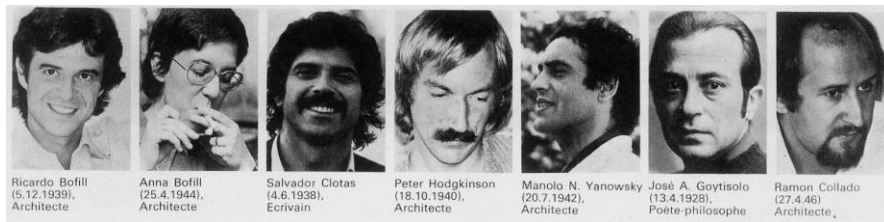

Figura 4. Components del Taller de Arquitectura al finalitzar el Walden 7.

El Taller estava format per: Ricardo Bofill (arquitecte), Anna Bofill (arquitecta i compositora) Manolo Nuñez (actor i arquitecte), Xavier Bagué (pintor), Peter Hodgkinson (arquitecte), José Agustín Goytisolo (poeta), Serena Vergano (actriu) i Salvador Clotas (editor i polític) i comptava amb el suport i l'experiència d'Emilio Bofill, el seu pare, i la seva petita empresa constructora.

¹⁵ Bofill Levi A, *Generations of forms: space to inhabit, time to think*, The schelling Lectures, Art Stock Books Ltd, 2010.

L'Anna Bofill va formar part del Taller d'Arquitectura des del primer moment cursant la seva carrera a la ETSAB pels matins i treballant per les tardes. Al principi com a delineant però a partir de l'arribada del projecte del Barri Gaudí de Reus (Fig.4), Anna passa a formar part del departament de la creació de idees. Amb aquest projecte, comença la seva investigació sobre la generació de formes urbanes i arquitectòniques. L'objectiu del Taller era projectar uns habitatges que suposessin una alternativa als blocs d'habitatges socials de tendència racionalista predominants a Espanya durant aquest moment, a partir de les disposicions urbanístiques de la *Carta d'Atenes* escrita pel CIAM l'any 1933. ¹⁵

L'ambient creat a partir de la combinació d'arquitectes, músics, escriptors, artistes, amb la participació puntual de sociòlegs i economistes va facilitar les coses en el camp de la investigació i experimentació i per a l'Anna Bofill va ser l'oportunitat de completar la seva formació que, deguda als moviments polítics, va ser bastant incompleta per part de la universitat. A part, també va ser el camp on va poder desenvolupar i experimentar amb la seva pròpia teoria de base matemàtica sobre la generació de formes. Aquesta teoria ofería una nova manera de fer arquitectura i d'organitzar l'espai,

possibilitava altres maneres de viure i relacionar-se, així com una manera diferent d'organització social. La seva Tesis Doctoral *Contribución al estudio de la generación de formas arquitectónicas y urbanas* (1975), recull i posa per escrit tota aquesta investigació i es converteix en el suport fonamental que utilitzarà Taller d'Arquitectura per a la realització de tots els seus projectes creats entre 1975 fins al 1981, moment en que l'Anna es separa i comença la seva carrera en solitari.

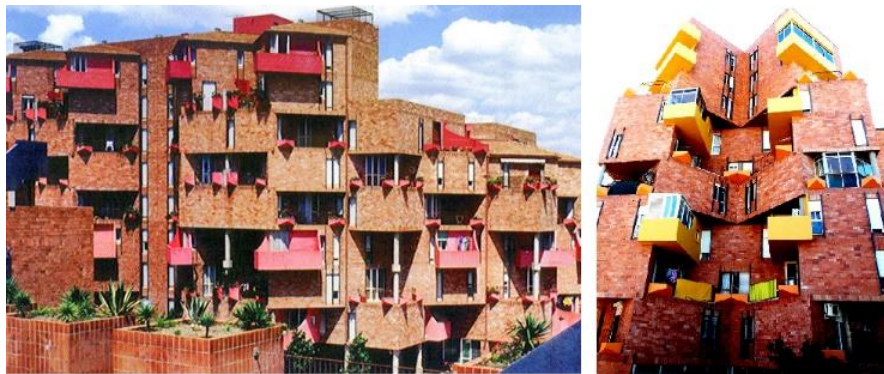

Figura 5. Fotografies del Barri Gaudí a Reus, Tarragona.

El Barri Gaudí (1964, Reus, Tarragona) (Fig. 5) és un projecte clau tant pel Taller com per a l'Anna Bofill. És la primera intervenció urbanística del Taller a gran escala i on per primer cop s'utilitza una agregació modular combinada matemàticament a partir de les lleis compositives de la forma. Les unitats modulars es combinen a partir de girs de 45° teixint l'estructura

del barri. Tot i això, en aquest projecte les unitats no són regulars, així com tampoc es podria parlar d'una única cèl·lula principal. (Fig. 6).

Entre el Barri de Reus i el Walden 7, el Taller va realitzar el Castell de Sitges (1965, Barcelona), l'edifici Xandú (1966, Alacant) i la Muralla Roja (1968, Alacant) (Figura 7). En aquests projectes es van simplificar tant en forma com en número els mòduls que s'havien utilitzat en el Barri Gaudí.

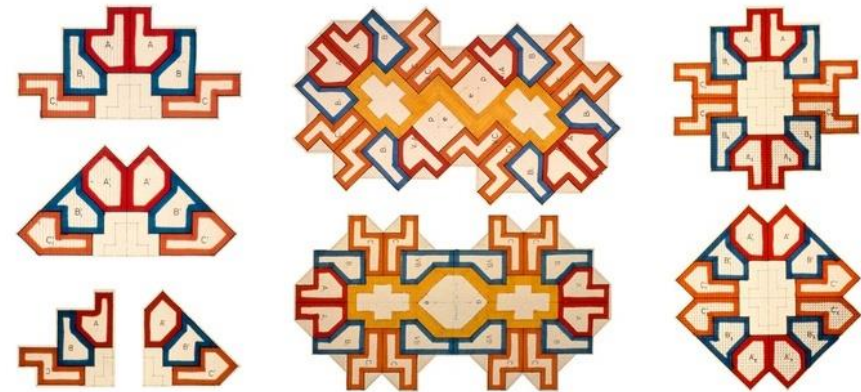

Figura 6. Mòduls i agrupacions modulars presents en el disseny del Barri Gaudí de Reus, Tarragona.

Figura 7. A l'esquerra: fotografia del Castell de Sitges a Sant Pere de Ribes, Barcelona. Al mig: fotografia de l'edifici Xandú a Calpe, Alacant. A la dreta: fotografia de la Muralla Roja a Calpe, Alacant.

Aquesta etapa del Taller conclou amb tres projectes: “La Ciudad en el Espacio” (1970/72, Madrid), l'edifici Walden 7 (1970/75, Sant Just Desvern, Barcelona) i la “Petite Cathedrale” (1972, Cergy-Pontoise, París). Aquests tres projectes eren propostes més sintetitzades que comptaven amb una versió molt més definida d'agregacions modulars i de lleis compositives. (Figura 8).

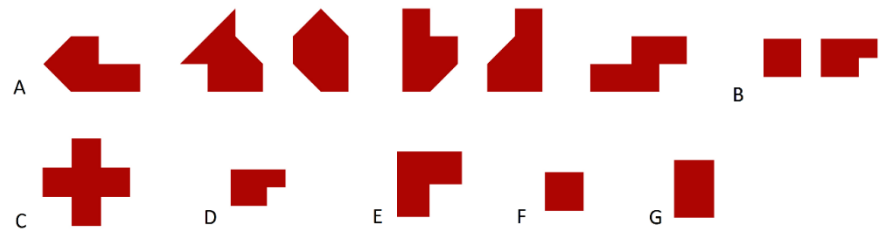

Figura 8. Mòduls utilitzats en els diferents projectes : A Barri Gaudí, B. Xandú, C. Muralla Roja, D. Castell de Sitges, E. Ciudad en el Espacio, F. Walden 7 i G. Petite Cathedrale.

El projecte La Ciudad en el Espacio (Fig. 9) no va arribar a construir-se perquè l'alcalde va suspendre les obres poc després que aquestes comencessin. Eren temps de la dictadura de Franco i el Taller i els seus membres no eren gaire simpatitzants del règim. En canvi, el Walden va acabar de construir-se al 1975, havien passat deu anys des de que l'Anna Bofill havia iniciat la seva investigació de teoria de les formes i aquest projecte va servir per posar punt i final a aquest període. Aquell mateix any va presentar la seva tesis doctoral.

Figura 9. Maqueta de la Ciudad en el Espacio.

TALLER PROPI I URBANISME I GÈNERE

Entre el 1881 i 1982 Anna Bofill deixa el Taller d'Arquitectura començant la segona etapa de la seva trajectòria professional.

Durant aquesta etapa no abandona la part més clàssica de la professió, la de la construcció, realitzant per exemple l'estudi de 100 habitatges a Camp de Bota (1981-1982, Barcelona), l'Escola experimental d'Ensenyament Artístic de Tàrraga (1981-1982, Barcelona), el Centre Asturià de Barcelona

(1986, Barcelona) o l'estació de trens a Plaça Catalunya de Barcelona (1990-1992, Barcelona) (Fig.10)

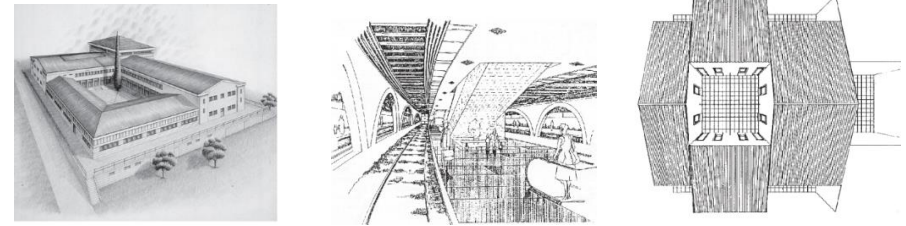

Figura 10. Esquerra: Escola experimental de Ensenyament Artístic de Tàrraga. Mig: Estació de trens de Plaça Catalunya de Barcelona. Dreta: avantprojecte de 100 vivendes in Camp de Bota.

Tot i això, els interessos d'aquesta nova etapa es centren en l'urbanisme de gènere, la visió des de l'experiència de les dones de la ciutat i de l'arquitectura. A través de la Fundació Maria Aurèlia Capmany, acaba involucrant-se de ple en la recerca feminista, realitzant treballs amb dones en seminaris i tallers dins del projecte europeu *Las Mujeres y la Ciudad*. La seva investigació es centrarà en descobrir i introduir noves variables de gènere tant en l'urbanisme com en l'arquitectura. D'aquest estudi deriven dues publicacions que seran la base de l'urbanisme amb criteris de gènere que Barcelona seguirà durant els pròxims anys: *Libro blanco* i *Guía para el planeamiento urbanístico con la incorporación de criterios de genero*. (Figura 11).

Avui dia, és un referent ineludible del feminisme en l'arquitectura i són múltiples els treballs que ha realitzat per incorporar la perspectiva de gènere en l'urbanisme. Va formar part de diversos debats, conferències i taules rodones feministes en defensa d'una ciutat més igualitària. L'any 1981, per exemple, va formar part d'un debat titulat "Permanencia i cambios en la ciudad" organitzada per *Women's European Centre for the Investigation of the Evolution of Society*. En aquesta conferència va tenir l'oportunitat de transmetre les seves reflexions sobre com les ciutats estaven dissenyades per un únic tipus de usuari amb un determinat rang d'edat i estatus social. I que per contra, no eren sensibles a les necessitats de les dones, els nens, la persones d'edat avançada o col·lectius minoritaris.

En la investigació sobre la perspectiva de gènere tant en arquitectura com en urbanisme estudia el per què els espais de vida i l'organització de les ciutats no estan adaptats a la vida quotidiana i com es podria canviar i transformar l'entorn per tal de fer-lo més agradable, segur i igualitari (Fig.11).

En els projectes que realitza durant aquest període posa en pràctica la seva investigació tractant d'implicar als futurs usuaris durant el procés de planificació.

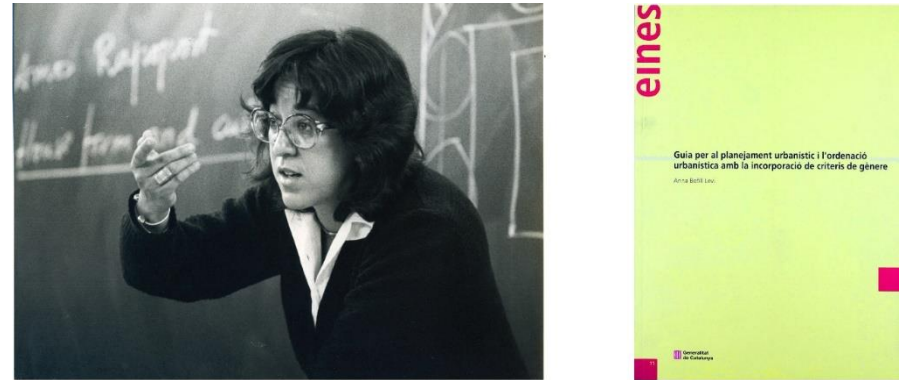

Figura 11. Esquerra: Anna Bofill impartint la conferència "Patricarcoado y vivienda" a les primeres Jornades de Feministes Independents (1980) a la Universitat de Barcelona. Dreta: Portada del llibre *Guía para el planeamiento urbanístico con la incorporación de criterios de género*, escrit per Anna Bofill.

LA MÚSICA

Tot i haver d'estudiar arquitectura i haver de renunciar als seus estudis de música a Itàlia, l'Anna Bofill no renuncia a la música. El procés de creació que l'Anna segueix a les seves composicions musicals és molt semblant al de les composicions arquitectòniques o urbanístiques.

La seva primera obra *Esclat* (1971) sorgeix mentre ella estava projectant el Walden. La primera i la quinta part de la peça utilitza el mateix mètode geomètric de composició que per l'edifici, basat en isometries i logaritmes matemàtics. Mentre que la relació entre tons i grups rítmics es distribueix seguint la Teoria de la Probabilitat i el Mètode de Monte Carlo. Al 2009 la seva intervenció en la Conferència *Schelling Lectures* sobre Art i Humanitats a Munich exposava les bases matemàtiques que formen part de les seves composicions musicals. Al llarg de la seva carrera ha creat moltes peces musicals, des de les inicials *Poema para Pianoforte* (1974) en el que utilitza el logaritme per a la funció gaussiana, *Quartet* (1976), on investiga sobre la densitat de les masses sonores i les seves transformacions, *Septet de set sous* (1978), on investiga les transformacions del so material a través de les isometries. *Lejos de nada* (2001) basada en patrons geomètrics i utilitzant el mètode Monte Carlo i el del Camino Aleatorio, o *Alea Arborea* (2007), en el que utilitza el mètode Monte Carlo així com també proporcions geomètriques.

A més a més d'arquitectura l'Anna Bofill va estudiar piano, teoria musical i composició amb professors com ara Josep Maria Mestres Quadreny i Luigi Nono. També va tenir l'oportunitat d'assistir al Centre d'Études de Mathématiques et Automates Musicales (CEAMU) fundat per Iannis Xenakis, pioner de la incorporació de les matemàtiques i la informàtica a la música i, escriptor del llibre *Musique, Architecture* que l'Anna havia traduït al català.

ENTREVISTA

PRIMERS ANYS : ESTUDIANT ETSAB I TALLER D'ARQUITECTURA

Com descriuria els seus anys com a estudiant a la ETSAB?

Vaig començar a estudiar el segon any en que l'edifici alt de la ETSAB s'havia construït. Estudio des del 64-65 fins al 72, així que vaig agafar tota la lluita política franquista. Els meus estudis van ser sobretot lluita política, tirar pedres als policies i totes aquestes coses. També recordo fer moltes reunions d'estudiants i molts actes polítics.

Tot i que jo no vaig ser mai delegada de curs ni res, vaig fer molta lluita política i sindical. Vaig voler assistir a tota l'evolució del sindicat d'estudiants que en aquell moment era un sindicat vertical (franquista) i vam lluitar perquè fos lliure. Vaig participar a la Tancada dels Caputxins de Sarrià¹⁶ i més endavant a la tancada de Montserrat. Va ser una carrera molt desconjurada. Havia de tenir per exemple a Federico Correa de composició però el van detenir junt amb el Bohigas¹⁷ i aquesta gent, els van considerar personatges indesitjables i els hi van prohibir donar classe. Jo vaig tenir els seus ajudants que eren dos alumnes molt joves i allà fèiem el

¹⁶ Reunió d'estudiants celebrada el 9 de març de 1966 en el Convent dels Caputxins a Sarrià, Barcelona on hi van assistir 450 persones. L'objectiu de la reunió era fundar la Unió Democràtica d'Estudiants de la Universitat de Barcelona. La policia va arribar per desallotjar-los però els monjos els van acollir. El dia 11 de març, tot i els intents de mediació de la comunitat religiosa, la dictadura va ordenar la seva remoció i la identificació de tots els estudiants. Es van identificar a tots els estudiants que hi havia present però cap de les 100 estudiantes ja que aquell no era un lloc per a les dones i per tant no es van reconèixer com a revolucionàries o involucrades políticament. El fet de no ser reconegudes com a persones involucrades en aquell

que volíem, tot allò era molt indisciplinat.... Vaig aprendre bàsicament a fer lluita política.¹⁸

D'acord, però l'arquitectura que vosaltres fèieu al Taller d'Arquitectura era revolucionària, no enfocàveu l'arquitectura de la mateixa manera com s'estava fent en aquell moment a Espanya. Això us ho explicaven a la universitat?

No... ni ho explicaven ni podien explicar-ho.

Doncs quins eren els vostres referents?

No, no ens basàvem en referents, era el resultat d'una manera de treballar pròpia que teníem al taller, a partir de mòduls. Era una manera molt tridimensional, molt poc de planta i alçat. Treballàvem modelant directament a partir de volums i maquetes. Fèiem cubs, cossos geomètrics i els anàvem unint com si fos un joc de nens petits, amb models de fusta o cartró que fèiem nosaltres. Pensàvem molt amb tres dimensions, de fet jo

acte considerat revolucionari era una manera de no reconèixer els seus drets polítics. Tots els professors i alumnes que van participar en aquest acte van ser expulsats posteriorment. (Muxí i Arias 2020).

¹⁷ Oriol Bohigas va ser el director de la ETSAB entre els anys 1977-1980.

¹⁸ Moltes de les dones entrevistades a "Arquitectura en Femenino" pensen que han passat per l'escola havent après poc però amb una alta dosis de compromís polític i social. (Muxí i Covaleda 2013).

vaig fer un projecte pensat directament amb tres dimensions. Com si fos una mentalitat de computadora tot i que encara no existien.

Com funcionàveu en el Taller?

Estava dividit en 3 departaments corresponent al procés de projecte. Primer, el departament de la idea que acabava amb un avantprojecte, després un altre departament desenvolupava el projecte i creava projecte bàsic i executiu i després els que realitzaven la obra, funcionàvem amb aquests tres departaments. El meu germà¹⁹ era el que buscava els encàrrecs, era el mànager de l'equip. A continuació, estudiàvem la temàtica del projecte, tots els imputs, els objectius que volíem aconseguir, cap on volíem anar.. tota la filosofia i el pensament de darrera del projecte. I plantejàvem les primeres idees croquitzant, dibuixant...

Per una banda, hi havia estudis de la forma i per altra banda estudis del contingut. Perquè nosaltres ja dèiem molt des del principi que el lema aquest de que la forma és conseqüència de la funció no ens l'hem cregut mai. La forma no és conseqüència de la funció sinó que hi ha un pensament sobre la forma i un altre sobre la funció. Amb funció em refereixo a tots els factors del tipus: ús, per qui ha de ser, sociologia, gent, mitjans, com ha de ser,

¹⁹ Ricardo Bofill (Barcelona, 1939) volia estudiar ciències polítiques però va ser expulsat al primer curs de universitat per les seves inclinacions polítiques (formava

l'estructura, etc, tot això que normalment es diu funció ho teníem classificat en diversos temes. Per altra banda, hi havia un equip de gent que s'encarregava de jugar amb la forma i miràvem si a les formes que fèiem se li podien incorporar tot aquest paquet de imputs funcionals que volíem que fos el projecte. Aquest era el departament on jo estava, m'encarregava d'unir funció i forma, de racionalitzar el procés de pensament perquè acabés essent un projecte.

Després venien els tècnics que feien els dibuixos del projecte i després els que dirigien la obra.

En el Taller d'Arquitectura hi havia escriptors, poetes, estudiants de teatre, actrius... Com influenciava aquesta transversalitat? Com un poeta o una actriu influenciaven en l'arquitectura?

L'arquitectura és la vida mateixa. L'arquitectura no és una cosa tècnica, no és dir ha de ser un museu, un hospital una església un cinema... no és dir ha de ser una cosa i hem de buscar una forma perquè sigui aquella cosa. L'arquitectura és la síntesis de tot, és una part de tota la vida. És l'entorn, el recipient que acull una vida o un tros de vida d'una persona, de grup o

part del PSUC). Arran d'això va haver de marxar a Suïssa, concretament a Ginebra, per tal de estudiar arquitectura. Quan va tornar a Barcelona va fundar el Taller d'Arquitectura.

família si es tracta d'un habitatge o fins i tot d'una multitud si es tracta d'un estadi de futbol per exemple.

Però en definitiva... l'arquitectura és vida i per tant per fer arquitectura has de saber una mica de tot: sociologia, psicologia, economia, estructures... has de saber tota una sèrie de coses i per això era fonamental aquest equip que es va reunir al voltant del meu germà. L'actriu, el poeta, jo que també feia música, el teatre amb en Manolo Nuñez... però també estava el grup del meu pare com empresa gràcies a la qual podíem comptar amb estructuristes. Ell sabia moltíssim de construcció i era qui ens ensenyava les nocions bàsiques i tot el seu grup, que era gent que tocava la obra, ens donaven molts consells i això era també molt important. Per això va ser un equip tan interessant perquè hi havia tantes disciplines.

El poeta no feia de poeta, el poeta feia de sociòleg, era una persona molt sensible que es divertia assentant-se en un bar, fumant i escoltant la conversa de la gent del voltant. Era molt coneixedor de la gent, de la societat. En el taller ell feia d'habitant, d'usuari i veia com desenvolupàvem els espais i deia això sí això no, aquí no si pot viure, aquí sí... Anava fent d'usuari i tenia una sensibilitat molt lligada amb l'arquitectura, perquè ell veia l'espai i era molt sensible en aquest tema.

La persona que va venir del teatre, en Manolo Nuñez, era una persona que és molt histriònica i molt de l'escenari i l'espectacle. Per exemple, hi ha un

edifici que és molt d'ell: la Muralla Roja. Aquest és un edifici molt escenogràfic on hi ha murs que separen el no res amb el no res i que té un moviment de cossos i uns ambients molt escenogràfics, és com estar a dins d'una obra de teatre i això és molt molt Manolo Nuñez... Amb cada projecte anem veient les diferents personalitats de tots els que formaven l'equip...

Creu que avui en dia la universitat d'arquitectura hauria d'incloure aquests altres camps de l'art en el seu programa docent?

S'haurien de tenir sí, absolutament filosofia, psicologia... de l'art, història de l'art... però també estaria bé estudiar una mica de cinema, de teatre i coses d'aquest tipus, ajudaria molt.

ARQUITECTURA I GÈNERE

● Investigació activitat feminista ● Difusió activitat feminista ● Exerceix com a arquitecta defensant l'arquitectura sense gènere ● Premis ● Publicacions ● Conferències i xerrades a Universitats

1975	1980	1985	1990	1995	2000	2005	2010	2015	2020																																																								
● 1975 - <i>Urbanismo</i> a l'Enciclopèdia Larousse.	● 1975 - <i>Urbanismo</i> a l' <i>Avances del Saber</i> . Enciclopedia Labor	● 1977 - <i>Propuestas para un nuevo urbanismo a través de la configuración del espacio</i> a <i>Humanismo y Tecnología en el mundo actual</i> . CSIC, Madrid.	● 1981 - <i>Dona i Habitatge</i> en Quaderns d'Alliberament n°6, Editorial La Magrana	● 1981 - <i>L'arquitectura dels nostres homes</i> en el Diari de Barcelona.	● 1977 - <i>Propuestas para un nuevo urbanismo a través de la configuración del espacio</i> a <i>Humanismo y Tecnología en el mundo actual</i> . CSIC, Madrid.	● 1975- Conferència a l'Escola Politècnica de Eindhoven <i>Alternativas para una Arquitectura Urbana</i> a Holanda	● 1975- Convidada pel Royal College of Art de Londres a participar al Congrés sobre Problemes Polítics en l'Arquitectura i l'Urbanisme.	● 1982- Conferència a l'Ajuntament de Montpellier sobre <i>La ciudad y el Genius Loci</i>	● 1982- Ponència <i>La femme et l'habitat</i> per al congrés de dones <i>Mouvement des Femmes</i> , a Manherbes, Avignon, França	● 1985- Conferència en el Centre Lacordaire sobre <i>La ciudad del futuro</i> . Montpellier, França.	● 1985- Ponència <i>Urbanismo y mujer</i> , Trobades del Deceni de la Dona, Associación para las Naciones Unidas a Espanya.	● 1976- Conferència <i>El diseño como respuesta a los sueños de las personas</i> al Congreso Internacional de Mujeres Arquitectas (UIFA) a Ramsar, Iran	● 1980- Ponència <i>Patriarcat i Habitatge</i> a Barcelona Durant les 1es Jornades de Feministes Independents, Universitat de Barcelona	● 1981- Conferència <i>Mujer y Habitat</i> a Barcelona Durant el cicle organitzat pel departament de Sociologia de la Universitat de Barcelona.	● 1981- Conferència <i>Mujer y Arquitectura</i> a la Caixa de Pensions Bilbao	● 1981- Participació en la taula rodona sobre <i>El futur de la ciutat</i> , París Organitzada pel <i>Centro Internacional de la Mujer en el Pensamiento y la Ciencia</i> (França)	● 1981 - <i>Dona i Habitatge</i> en Quaderns d'Alliberament n°6, Editorial La Magrana	● 1977- Conferència <i>Propuesta de un nuevo urbanismo a través de la configuración del espacio</i> a les <i>Jornadas Internacionales de Investigación Humanista del C.S.I.C.</i> Madrid	● 1978- Conferència a la University of Southern California. Los Angeles, USA.	● 1978- Conferència a Berkeley School of Architecture, California, USA.	● 1978- Conferència a UCLA, Los Angeles, USA.	● 1979- Participa a la taula rodona <i>Humaniser l'environnement en el coloqui Choisir de donner la vie</i> . Organitzat per Giselle Halimi, Sede UNESCO, París.	● 1998 - <i>Reflexions sobre l'habitatge a la ciutat</i> <i>Revista de treball social</i> num. 150	● 1998 - <i>Una revolució do domestico : Charlotte Perkins Gilman</i> en <i>Festa da palabra silenciada</i> , Publicacion Galega Feminista	● 1998 - <i>Las Mujeres y la Ciudad, manual de recomendaciones para una concepción del entorno habitado desde el punto de vista del género.</i> amb la col·laboració amb R.M. Dumenjó i Isabel Segura, edita Fundació Maria Aurèlia Campany	● 1980- Conferència a l'Escola d'Arquitectura d'Oslo, Noruega.	● 1980- Conferència a l'Associació d'Arquitectura d'Oslo, Noruega.	● 1980- Conferència a l'Escola d'Arquitectura de Trondheim, Noruega.	● 1980- Conferència i col·loqui sobre <i>Arquitectura i Urbanisme en zones turístiques</i> , Palma de Mallorca, Noruega.	● 1980- Conferència a Bayerische Architektenkammer de Munich, Alemanya.	● 1980- Conferència a l'Escola d'Arquitectura de Darmstad, Alemanya.	● 1980- Conferència a l'Escola d'Arquitectura de Graz, Austria.	● 1991- Conferència sobre <i>Mujer y Arquitectura</i> al Instituto Andaluz de la Mujer de Sevilla.	● 1996- Ponència <i>L'espai urbà: de dins a fora de les façanes</i> , a les jornades <i>Les dones canviem els temps</i> , Ajuntament de Barcelona	● 1996- Ponència <i>Las mujeres y la ciudad</i> en el <i>Congres de EUROFEM sobre "Políticas del Tiempo"</i> , Aosta Itàlia.	● 1997- Ponència <i>Teoría i pràctica de l'ús de l'espai urbà</i> a les jornades <i>Dones, ciutat i treball</i> , Lleida.	● 1997- Ponència <i>Análisis i planificació del medi urbà des d'una perspectiva de gènere</i> a la taula rodona de les <i>Jornades Catalunya cap al 2000</i> Generalitat de Catalunya.	● 1997- Conferència sobre <i>Mujer y arquitectura</i> en el Centro de Cultura Popular Montserrat, Barcelona.	● 1997- Presentació i moderació de la taula rodona i el debat en el <i>Forum Internacional de planificació desde una perspectiva de género</i> Barcelona.	● 1997- Conferència <i>Diseñar para el uso del espacio en la vida cotidiana</i> en les <i>Jornadas La Ciudad con, de, desde, para, según Las Mujeres</i> , Forum Feminista Maria de Maeztu, Vitoria.	● 1998- Conferència <i>De la vivienda al espacio intermedio</i> en les Seminari Internacional <i>Habitar espacio urbano y movilidad</i> del projecte "Las mujeres y la ciudad" dins del IV Plan a medio plazo de la igualdad de oportunidades para mujeres y hombres de la Comunidad Europea, Barcelona.	● 1998- Conferència <i>Teoría y práctica per a l'ús de l'espai a la vida quotidiana</i> en la jornada <i>La dona present a la ciutat</i> , Consell Comarcal del Garraf, Vilanova i la Geltrú.	● 1998- Ponència sobre <i>La Ciudad</i> en les XI <i>Jornades de participació de mares i pares de l'escola</i> , Cerdanyola, Barcelona.	● 2009- Conferència <i>Les ciutats en temps de crisis. Perspectives en positiu</i> . Al Centre de Cultura de les Dones de Barcelona.	● 2009- Conferència i Ponència: <i>Hacia una ciudad habitable y segura para toda la ciudadanía</i> . A les jornades <i>Otra visión sobre la ciudad. Reflexiones e intervenciones</i> organitzades per la Universitat i Col·legi d'Arquitectes de Córdoba, Argentina.	● 2009- Jornades de formació de la <i>Guia per el plantejament</i> . A Barcelona, Tortosa, Lleida i Girona	● 1998- Comunicació i Workshop a la <i>Conferència internacional de Eurofem</i> , Hammenlinna, Finlàndia.	● 1998- Participació i Presentació del projecte <i>Las Mujeres y la Ciudad</i> , en la Conferència <i>Mainstreaming Sex Equality in the Public Sector</i> . Equal Opportunity Commision, UK Presidency of the European Union, Londres.	● 1998- Membre de l'equip del projecte <i>Criteria for Success of a Mainstreaming approach to Gender Equality</i> del <i>Center for Regional Economic and Social Research</i> de Sheffield Hallan University, Regne Unit.	● 1998- Participa i fa conferència <i>La Ciudad Habitable</i> , en els <i>II Encuentros de mujeres en la Arquitectura</i> . Instituto Español de Arquiectura, Universidad de Alcalá de Henares, Madrid.	● 1998- Conferència <i>Women, Daily Life and Urban Environment</i> , en el curs Internacional "Wemen and the Environment, a gender perspective" Universitat Autònoma de Barcelona.	● 1998- Conferència <i>Women, Daily Life and Urban Environment</i> , en el curs Internacional "Wemen and the Environment, a gender perspective" Universitat Autònoma de Barcelona.	● 1998- Ponència <i>La planificación urbana y el medio ambiente. Un urbanismo integrador</i> , en el Curso de Verano del PSOE <i>La política municipal con perspectiva de género</i> .	● 1998- Seminari <i>Las mujeres y la Ciudad</i> , en Halles Sachsen- Anhalt, Alemanya.	● 1999- Participa a la taula rodona <i>Dones creatives</i> . SGAE.	● 1999- Ponència <i>L'espai urbà, els temps i les dones</i> amb la col·laboració d'Isabel Segura dins del I Congrés de les dones de Barcelona	● 1999- Ponència en el seminari <i>Vivienda contemporánea- vivienda corresponsable</i> . Generalitat Valenciana a l'Escola d'Arquitectura, València.	● 1999- Ponència en el seminari <i>Vivienda contemporánea- vivienda corresponsable</i> . Generalitat Valenciana a l'Escola d'Arquitectura, València.	● 1999- Seminari <i>Urbanismo y Género. Concejala de la Mujer</i> , Ayuntamiento de Pamplona.	● 1999- Conferència <i>Recomendaciones para un entorno habitado y el caso de la ciudad de Barcelona. III Encuentro en la Arquitectura</i> . Universidad de Alcalá, Madrid.	● 1999- Participa a l'exposició <i>La mujer construye</i> . Claustro de la Universidad de Alcalá, Madrid.	● 1999- Conferència <i>La ciudad diferencial de la mujer</i> . Jornades sobre <i>La ciudad desigual</i> . Fundación Pablo Iglesias, Madrid.	● 1999- Conferència <i>Mujeres, ciudad y vida cotidiana</i> . Foro de debat <i>El siglo de las mujeres. Las mujeres hacemos futuro</i> , Gijón.	● 1999- Debat <i>The experience of the Catalan women since the restoration of Democracy</i> : en el programa <i>Social Exclusion and Poverty: Economic Development and Social Inclusion</i> , del European Institute of Public Administration.	● 2011- Conferència a Córdoba <i>Hacia modelos alternativos de la ciudad compatibles con una sociedad inclusiva</i> al II Congreso Internacional de la Vivienda Social Gestión del Territorio Urbano Ciudadanía. Argentina

Per quin motiu pren la decisió de desvincular-se del Taller d'Arquitectura?

Per motius de personalitat se m'ha intentat esborrar una mica de la història del Taller d'Arquitectura, per això t'ha costat trobar-me com a persona que ha estat varis anys treballant allà, sobretot durant la primera època però ha sigut per un tema de culte a la personalitat. En el meu germà no li ha interessat mai que se sabés que tenia una germana que treballava moltíssim i que va fer coses molt importants allà dins. Llavors jo, al mateix temps, em vaig posar a fer música. Al 1971 vaig estrenar la meua primera obra que es diu *Esclat* que és una obra de cambra per a nou instruments. Es va estrenar al Palau de la Música de Barcelona i va tenir molt d'èxit. Em vaig posar tan contenta que em vaig posar a escriure música quan podia: a les nits als caps de setmana... A vegades en una reunió de projectes del Taller agafava una llibreteta i em feia un croquis que acabava essent la meua propera peça musical. I ho intentava fer mentre feia arquitectura i així vaig portar les dues activitats paral·lelament fins que vaig sortir del Taller.

Perquè em vaig enfadar amb la línia que el meu germà volia seguir i el vaig plantar. Ell volia abandonar la recerca amb l'arquitectura modular i va començar una línia de postmodernitat introduint columnes i frisos que a mi

²⁰ Fundació Maria Aurèlia Campany: fundada al 1994, pertanyia a la UGT (Confederación Sindical Unión General de Trabajadores de Espanya).

²¹ Christine de Pizan (1364-1430) va idear un model de ciutat governada per i per a les dones. Aquesta va ser la llavor per pensar que la ciutat, el seu urbanisme i

no m'interessava gens, no em feia el pes i no estava gens d'acord. Per això i altres coses més complexes, vaig crear el meu propi estudi. I amb el propi estudi vaig tirar fins a finals del 2000.

En aquest moment és quan passa de fer arquitectura modular a fer arquitectura amb criteris de gènere. Com va ser aquest procés?

Sí, llavors al mateix temps vaig començar una recerca sobre ciutat i arquitectura des de el punt de vista de les dones. Vaig participar en un projecte perquè em va cridar un grup de senyores feministes que formaven part de la Fundació Maria Aurèlia Campany²⁰. Aquestes senyores, estaven treballant temes laborals, sobre la inclusió de les dones al treball des d'un punt de vista feminista. I de cop i volta, a una d'elles se li va acudir que si el projecte tractava del dret de les dones, una cosa que era fonamental era l'espai, l'entorn on viu la gent i com les dones estaven situades en aquest entorn i per això em van cridar.²¹

Vam formar un grup on hi havia una historiadora (Isabel Segura), sociòlogues, psicòlogues i gent que venia del món de l'empresa. Vam crear un grup bastant gran i jo vaig liderar-lo junt amb la Segura.

l'arquitectura els hi mancava una part del món, la part femenina. Més endavant, entre el 2001 i el 2002, Anna Bofill farà una investigació sobre la seguretat urbana al barri de Sant Martí de Provençals que batejarà amb el nom d'aquesta filòsofa i poeta.

Ens vam presentar a un projecte europeu en el 94 perquè Europa havia obert una línia de subvenció per a la igualtat de drets²² i nosaltres vam demanar diners per aquest estudi que li vam dir: *Las Mujeres y la Ciudad*. Aquesta experiència va ser una recerca que va durar des del 1994 fins al 1996 i va acabar amb l'edició del *Libro blanco* que parla sobre les dones i la ciutat.²³ El vam presentar a la comunitat europea. Jo el vaig anar a explicar al Parlament anglès perquè en aquell moment Anglaterra era el cap del Parlament Europeu. En aquella sessió al Parlament es van presentar tots els projectes d'aquell any i el nostre va agradar moltíssim. Era un projecte que tractava tots els temes de l'organització, anava des del territori fins al disseny dels objectes; era molt total i va agradar molt. Finalment es va publicar aquest llibre.

Quina experiència tan increïble no?

Sí, va ser molt bonic. Vam crear una manera de fer seminaris molt transversal. Ens ho va portar una arquitecta holandesa que jo coneixia que havia treballat en missions d'Amèrica Llatina fent projectes de participació amb els habitants per desenvolupar poblats per habitar. Era un mètode de fer

²² Pla IV de la Unió Europea per a la Igualtat de Drets (1994).

²³ Anna Bofill sempre s'ha mogut a partir d'una recerca/investigació, d'una curiositat que li sortia de dins, i que li servia de motor. En els seus projectes es

tallers participatius que havia posat en pràctica una psicòloga alemanya i que nosaltres havíem adaptat expressament per aquest projecte.

Era un taller molt interessant, utilitzàvem uns mètodes de meditació i concentració per tal d'extreure el que tenien les dones a dins al màxim possible i amb el que les dones expressaven totes les seves necessitats, els seus desitjos, les seves idees sobre l'habitatge, el carrer, la plaça, la ciutat... i sobre això anàvem construint tota una sèrie d'objectius i de punts que s'havien de desenvolupar necessaris per anar cap a una ciutat amb perspectiva de gènere.

Ja han passat 15 anys des de que va escriure *Planejament urbanístic, espais urbans i espais interiors des de la perspectiva de les dones* en el que parla sobre la ciutat de Barcelona com "una de les ciutats més acollidores d'Europa" però que tot seguit demostra que des del punt de vista de la quotidianitat i el disseny feminista encara li queda un llarg camí per recórrer. Creu que la ciutat a millorat respecte el 2005 en aquest aspecte?

Una mica sí, amb el govern de l'Ada Colau hi ha hagut millores però és un procés molt difícil i lent de canviar i aquest govern fa molt poc que hi és. Tot i així, jo crec que ha canviat la idea de fer habitatge social. Han sortit

dedicava en anar aplicant els coneixements que adquiria durant la seva investigació com si aquests es tractessin d'experiments per tal de comprovar el que la seva investigació demostrava.

grups molt interessants de professionals com La Col que fan una aproximació molt bona amb les persones i els habitants, que fan projectes participatius i que intenten fer tots aquests projectes de transformació de barri.

Penso que comencen a haver-hi moltes iniciatives de base i de barri d'arquitectes amb ganes de que totes aquestes coses canviïn i de fer els projectes amb la gent.²⁴ Coses concretes i poquetes a nivell arquitectònic. A nivell urbanístic tímidament alguna cosa també com per exemple les Superilles que jo crec que son discutibles. Sí que són interessants però segons com, segons on i com es fan. N'hi ha que estan bé i n'hi ha que no.

Per part del govern de Barcelona, actualment hi ha una intenció d'apropiació de totes les idees generals que venen del feminisme que nosaltres hem anat introduint amb els anys. Aquesta apropiació hi és a través de la Zaida Muxí i el seu company Josep Maria Muntaner,... l'Ada Colau s'ha rodejat de dones que han anat apropiant-se de tot això i que estan fent tot el que poden.

Personalment crec que sí que hi ha un canvi molt gran. És un canvi lent cap a una gestió de ciutat que no sigui tan capitalista i que posi al centre la vida.

²⁴ Quan Anna Bofill va reivindicar als anys 70 la necessitat de cooperació amb la ciutadania en el disseny del seu entorn no se la va recolzar perquè

Perquè des del feminisme diem que no s'ha de posar al centre l'euro sinó la vida. La ciutat no s'ha de desenvolupar únicament perquè les empreses facin molts diners especulant sinó que la ciutat ha de ser contenidora de vida. Si a més algunes empreses poden viure o tenir algun profit doncs està bé perquè l'economia ha de continuar però s'ha de desenvolupar a poc a poc. Però que les ciutats siguin com ha estat fins ara el camp on s'han fet les grans riqueses especulant sobre l'habitatge i el terreny i el territori això és una monstruositat, per això han sortit les ciutats que tenim clar... perquè s'ha especulat d'una manera espectacular. Si canviem els objectius i diem que al centre hem de posar la vida, les persones, la ciutat serà una ciutat lenta, de creixement suau, una ciutat on hi hagi beneficis per als desenvolupadors, per als inversors, beneficis també limitats i controlats. Un altre model de ciutat totalment diferent i aquest és un model des de la perspectiva de les dones.

El confinament és una experiència que està posant per primera vegada el focus en la importància de l'habitatge i les cures (fer menjar, cuidar als nens, cuidar als avis, anar a comprar...) en tot el món. Com creus que afectarà aquest confinament? I com canviarà a la societat?

es va entendre com un atac cap a la figura de l'arquitecte. Es va considerar que s'estava donant massa protagonisme a la societat i debilitant al gremi.

Sí, *no hay mal que por bien no venga* diuen i jo crec que això farà canviar moltes mentalitats o al menys ho espero! Però clar, jo no sé si farà canviar la mentalitat dels *buitres* aquests que volen realment explotar a la gent i guanyar molts diners. No sé si farà canviar la mentalitat d'aquesta gent. La resta doncs.. sí, segurament però hauria de fer canviar la mentalitat de la gent que gestiona les ciutats i aprendre d'aquests moviments de les ciutats lentes, el menjar de proximitat... tot això que ja fa molts anys que està en el món i agafarà molta més importància o sinó haurem de fer que l'agafi i lluitar perquè així sigui. Perquè la ciutat ha de tenir un creixement i una economia molt més tranquil·la. Ha de tornar la democràcia en el món, en els països civilitats perquè sinó la terra s'enfonsarà. La única via és la societat democràtica i molt inspirada en les teories de l'ecologia i el feminisme, això ha de ser la base. Ecologia que és la base, el pensament basat en la protecció de les vides humanes i la natura viva (animals i plantes) i per altra banda el feminisme, d'esquerres clar.

A l'entrevista que va fer al programa *Singulars* de TVE3 al 2009, vostè reivindicava la necessitat de mirar la gestió de la ciutat a partir de la vida quotidiana, no únicament des de l'economia del benefici. Podríem comparar la situació que estem vivint actualment amb aquesta "economia de la cura" que vostè reivindicava?

Home ara vivim en un extrem.. no.. el que està passant ara és una exageració que espero que acabi aviat. Això és la negació del grup, la negació de la vida solidària, la negació de les relacions humanes. Ara estem vivint una vida monstruosa que fins i tot ens aconsellen que a dins d'una mateixa família cadascú trobi el seu espai el més allunyat de l'altre. És un model que ens separa uns dels altres i que fa que ens tornem persones que pràcticament només es poden relacionar telemàticament i per xarxes socials. És un model horrible.

D'acord que fa que tingui més importància el tema de la sanitat però és un extrem, una caricatura. Quan el virus s'hagi diluït tornarem a trobar-nos amb la gent. El concepte de vida per les feministes teòriques és un concepte grec de vida que deia: "tu ets tu, però tu no ets ningú si no et relaciones amb uns altres". Tu vas construir la teva pròpia personalitat a mida que et vas relacionant amb les altres persones però si de petita et possessin en una càpsula i no veiessis a ningú, no sabries ni qui ets, perquè tu saps com ets perquè tu diuen els altres. En el fons ets com els altres et diuen que ets i així et vas construint la teva pròpia identitat. I això vol dir que les persones necessitem la relació amb les altres persones per ser nosaltres mateixes, per construir la nostra personalitat. I si no hi ha vida de grup, no hi ha vida, no hi ha societat ni hi ha persones, no hi ha res, el món s'acaba.

Si sempre haguéssim de viure confinats s'acabarien les persones.

RELACIÓ MÚSICA I ARQUITECTURA

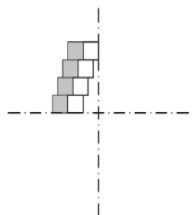
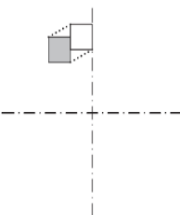
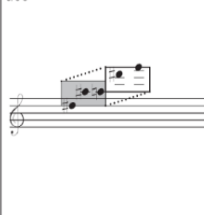
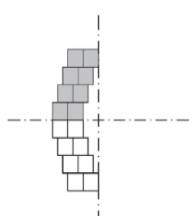
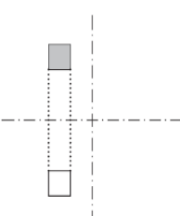
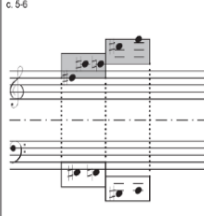
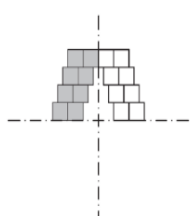
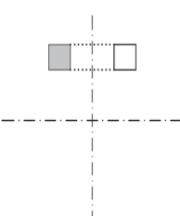
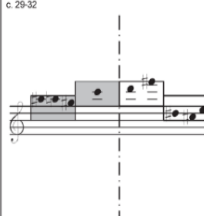
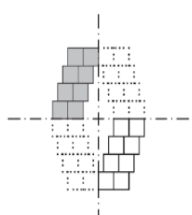
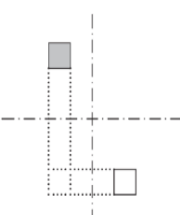
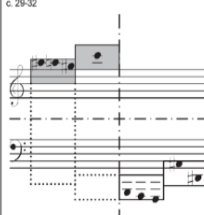
<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">TRANSLACIÓ</p> 		<p>c. 56</p>
<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">SIMETRIA HORIZONTAL</p> 		<p>c. 56</p>
<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">SIMETRIA VERTICAL</p> 		<p>c. 29-32</p>
<p style="writing-mode: vertical-rl; transform: rotate(180deg);">DOBLE SIMETRIA</p> 		<p>c. 29-32</p>
<p>WALDEN 7</p>	<p>MOVIMIENTOS RÍGIDOS</p>	<p>ESCLAT (TIEMPO I - PIANO)</p>

Figura 12. Moviments rígids d'un mòdul (columna central) estudiats per Anna Bofill i la seva aplicació en la generació geomètrica del Walden 7 (esquerra) i de la peça musical Esclat (dreta)²⁵

Tornant altra vegada a l'entrevista de Singulars, em va cridar molt l'atenció quan va dir que la música i l'arquitectura es poden relacionar perfectament a nivell abstracte. Que una peça musical es pot concebre de cop com un objecte i que l'arquitectura es pot concebre com una peça pel factor de la temporalitat/recorregut. La música que tu composes s'assembla a la música que farien els teus edificis?

Sí, hi ha molta relació. Tota la recerca que vaig estar investigant sobre la forma durant l'època del Taller d'Arquitectura des dels anys 64-81 té una forma de pensament anomenat: pensament generatiu. És un pensament que provoca una generació de formes, és un pensament molt musical perquè la

²⁵ Martín Nieva E, *Número y género de dos términos: arquitectura y música*, en *Anna Bofill Levi*, Revista de crítica y teoría de la Arquitectura, Departamento de Composición Arquitectónica, UPC, DC 23, vol 1, pp 57-68, 2002.

²⁷ En el cas del Walden, el mòdul utilitzat pel desenvolupament de l'estructura és un cub i els habitatges es componen mitjançant l'agregació d'aquests. Les diferents isometries d'aquest mòdul generen espais entre habitatges. La novetat que va aportar aquest edifici és que els cubs es poguessin desplaçar uns respecte els altres per tal de generar espais exteriors còncavos o convexos. No tots els habitatges tenen el mateix nombre de cubs ni estan al mateix nivell fet que li dona un aspecte laberíntic a l'edifici. Curiosament, la rigidesa conceptual de la seva geometria li confereix una imatge d'estructura flexible i aleatòria. Aquest edifici és un dels més emblemàtics del Taller i va suposar una fita en l'arquitectura espanyola de l'època.

meva música parteix d'un nucli inicial sonor que aplicant-li regles de composició i de transformació va generant més sons i a partir d'aquest sons generes més sons i acabes fent una obra completa.²⁶ Igual que l'arquitectura modular, que a partir d'un element com un cub li apliques una sèrie de transformacions i generes un teixit de cubs en tres dimensions que és el Walden²⁷. Això és una forma de pensar que permet arribar a fer obres tan d'arquitectura com de música a partir del mateix procés que en el fons es un procés matemàtic geomètric.²⁸

Ara bé, amb l'arquitectura t'has d'adaptar en un terreny, en una parcel·la, en unes altures.. tot i que això ve després... en canvi amb la música no, la música és un procés molt més lliure. T'has d'adaptar a nivell instrumental però és una adaptació molt menys forta. En el cas de l'arquitectura és molt

²⁸ "Frente a las necesidades "historicistas" o las propuestas más o menos utópicas, el repliegue en la música en la actitud de Anna Bofill manifiesta una vez más las posibilidades de forzar el límite de la arquitectura. Ni el realismo de la Escuela de Barcelona, ni los intentos desesperados de ponerse al día del Grupo R, siempre con los referentes formales por delante, ni barrios periféricos que prometían felicidad parecieron interesarle. Del mismo modo que la música de Schoenberg resolvió algunas fachadas de Adolf Loos, las posibilidades de la música o del mundo matemático de Matila Gyka resolvieron enigmas para interpretar la arquitectura griega de la mano de Constantinos Doxiadis. La base musical de una arquitectura siempre buscará una objetividad disciplinar que potenciará el salto de la creatividad sin riesgo a la autonomía del límite." (Carolina B. García Estévez, *Arquitectura, modo límite* (2017))

més forta, l'arquitectura té uns imputs, uns vectors que son molt més condicionants. Per això m'agrada més la música que l'arquitectura, perquè li pots donar més *rienda suelta* i si fas música electrònica a partir de l'ordinador encara més perquè en aquest cas ja no hi ha cap límit. És un art riquíssim, molt divertit i molt lliure.²⁹

Amb la música m'inspiro molt, amb la natura, amb els animals i les natures extremes: el mar que xoca contra les ones, el desert... paisatges extrems i en els núvols. A vegades vaig de Cadaqués a Barcelona i veig un paisatge de núvols i he de parar al cotxe per fer la foto perquè és brutal. Perquè és un grup de núvols que estan posats en una determinada manera que els miro i dic això és una peça musical i després faig una peça a partir d'aquella mateixa foto.

L'arquitectura que ens fa sentir bé sona com una peça que ja coneixem?

No, perquè la part musical i arquitectònica que tenen una relació és la part matemàtica de l'assumpte. Perquè la música i l'arquitectura poden arribar a ser el mateix però a nivell abstracte de la construcció geomètrica. Però quan ja baixem al nivell dels sentits són completament diferents. A nivell dels sentits l'arquitectura la percep a través de la vista, per l'orientació, per la

²⁹ Arquitectura, matemàtiques i música formen un trio simbiòtic en la biografia de l'Anna Bofill. Aquestes tres parts de la seva vida allunyades de ser parcel·les estanques s'han donat sentit mútuament i han anat evolucionant, recolzant-se i reforçant-se recíprocament. Aquest fet suposa un exemple de transversalitat entre

llum, i una mica per l'oïda però referint-nos als sons ambientals que hi puguin haver.

Però el nivell aquest de les sensacions, és un nivell més terrenal. Hem de distingir el nivell abstracte i el nivell més baix terrenal on l'arquitectura és volum, pedra, ceràmica, vidre, materials tangibles potents concrets i en canvi la música és completament el contrari. La música s'escapa, és fum, no és tangible, la música si vols que tu digui no sé el què és perquè queda a nivell mental, i al de les emocions acústiques que són les més difícils d'analitzar.

Tot i que ara hi ha un corrent de compositors anomenats compositors sinestèsics que busquen relacions d'aquest tipus però jo sé poc d'això. A la història n'hi han hagut alguns però no he entrat en aquest tema perquè em quedo amb la part més màgica, és una estructura mental que no sé perquè m'agrada, quan em colpeix jo crec que és màgic. En canvi, l'arquitectura és menys màgica perquè pots descriure més perquè t'agrada. Encara que hi han espais amb un geni del lloc especial indescriptibles com la Alhambra de Granada, o edificis de Louis Khan i Ann Tyng, o de Alvar Aalto i Aino Aalto i uns quants més...

disciplines que enriqueix cada una d'aquestes i que permet una millor comprensió de les diferents composicions. Un model didàctic, expressiu i coherent que explica una manera de posicionar-se davant la societat.

Podries investigar algun dia com és la música del Walden...

Sí, de fet això ja ho he fet. La meva primera obra, l'Esclat³⁰, té la primera i última part que és el Walden. Està fet amb els mateixos principis de composició.

Llavors sí que has utilitzat la teva obra arquitectònica per inspirar la teva obra musical no?

Sí, absolutament, totalment i dona molt bon resultat! I ara estava pensant en tornar a utilitzar altre cop els sistemes de construcció del Walden per unes altres peces que he de fer.

³⁰ *Esclat*: obra per a conjunt instrumental realitzada al 1971 que es va estrenar al XI Festival Internacional de música de Barcelona i va participar en el II Festival de música de Vanguardia de San Sebastià (1974).

EXPERIÈNCIA COM A DONA

Com va viure el fet de que no hi haguessin gaires dones a la universitat?

De cap manera. No em va afectar. Però vam formar un grup ben solidari, i jo vaig començar a notar el què és la diferència.

Crec que en general però sobretot a les noies que estudiem arquitectura ens hauria estat molt útil tenir docents com vostè a la Universitat. Com és que no va continuar fent de docent a la ETSAB?

Vaig participar a la creació de l'Escola del Vallés i vaig ser docent alguns anys. Anys més tard em van proposar una plaça de professor titular a l'assignatura de projectes per oposicions, i el dia de la prova hi havia una muralla d'odi i hostilitat construïda sobre mi per un dels membres del jurat. Tenia uns molt a favor i altres en contra i després d'una llarguíssima deliberació va guanyar el contra. No va interessar una dona Doctora Arquitecta amb un bon currículum i a més col·laboradora d'un equip estrella!

Doncs consideraria que pel fet de ser dona ha rebut un tracte diferent al món professional?³¹

³¹ “... La salida es una cosa muy chocante, porque la gente no tiene confianza en una mujer arquitecta, y menos para pensar que pueda dirigir la obra, yo terminé en el 68, y aunque no creía en lo de salir casada con un arquitecto, pues al final sí,

Sí, sí mira aquest de l'ETSAV ja n'és un fet molt important. Jo considero que sí i que amb l'arquitectura molt més. Ha sigut molt més difícil, tot i que amb música deu ni do també per això... són mons molt masculistes els dos. Amb arquitectura quan era jove era bastant típica la situació d'anar amb un altre noi de l'equip que portava els plànols a una reunió i sempre pensaven que jo era l'ajudant del noi i ell era l'arquitecte. Sempre havia de dir “Ei no, és al revés, l'arquitecta soc jo.”

I m'he trobat moltes vegades gent que pel fet de ser dona volien manipular-me, fer-me canviar d'opinió. De més gran una mica menys, perquè vaig començar a aprendre com tractar totes les persones que participaven a la construcció i vaig aprendre a tractar-los de manera que no em prenguessin el pel. Però jo sentia que sí que em volien manipular i fer-me canviar d'opinió.

I amb la música a vegades, per exemple, les orquestres, grups, conjunts difícilment encarreguen obres a dones, sempre encarreguen als seus col·legues masculins. És molt més difícil tenir encàrrecs si ets una dona, has de conèixer i fer-te amiga d'ells, que t'agafin confiança per tal de que t'encarreguin alguna cosa. Jo inclús he enviat peces a grups que

y siempre trabajamos juntos... al principio me decían: mira una chica arquitecta y tu harás la cocina, no? o ves que lo que tú dices no lo tienen en cuenta, recuerdo que salí llorando de una visita de obres...” (Entrevista a M.A.A.M.)

m'interessaven que em toquessin i ni he rebut resposta ni m'han dit res, m'han ignorat completament. És molt difícil perquè abans trien l'obra de un home.

Quin consell donaria a les estudiants (noies) d'arquitectura que estan a punt de començar la vida professional?

És difícil això i més amb l'actual situació del coronavirus i amb la crisi que us espera, ho veig molt difícil perquè ve un canvi de paradigma enorme.

És molt difícil triar una branca, perquè afortunadament l'arquitectura té moltes branques des de donar classes de dibuix en una escola fins a dirigir una obra, arquitectura de paisatge, project manager, disseny urbà o entrar de funcionària en un ajuntament que també és interessant fer arquitectura municipal. Fer oposicions que també és una cosa més segura, això no ho descartaria perquè es necessiten arquitectes a les ciutats i als pobles sempre ha d'haver-hi un.

I l'urbanisme és molt bonic i la gestió urbanística des de l'arquitectura és molt bonica. Està clar que fer arquitectura de despatx és el més difícil, has de conèixer a algú o ve si et poses en un despatx "de campanillas" jo ho sé que t'exploten i fins i tot et poden cobrar per estar allà. I clar, això és molt dur. Però potser segons quin despatx sigui potser val la pena fer pràctiques i veure com està organitzat un despatx. Però jo crec que pot ser interessant la realitat municipal sobretot ara que tot això es posarà més interessant

perquè hi haurà una consciència social. O bé ajuntar-te amb companys i crear un grup per fer treballs de barri i fer treballs amb els habitants i fer habitatges. És una mica provar i tenir sort.

Moltes gràcies pel teu temps i la teva sinceritat Anna.

CONCLUSIONS

PRIMERA GENERACIÓ D'ARQUITECTES ESPANYOLES

DESCRIMINACIÓ I CÀRREGA MORAL

Em sembla oportú subratllar primerament la importància destacable que ha tingut la política en la història de les dones i en especial de les dones com arquitectes. Amb aquest treball es fa evident la repressió que com a gènere hem patit i això es veu traslladat també en l'arquitectura i la universitat. Moltes de les dones d'aquesta generació, entre elles Anna Bofill, van sortir de la universitat amb la càrrega moral de lluitar en contra d'aquesta desigualtat i això és el que ens ha permès arribar al punt on estem avui. Un punt que evidentment és molt més favorable que el que van viure les nostres pioneres però també molt millorable.

El camí que aquestes dones es van obrir en la història d'Espanya no va ser gens fàcil ni a la universitat ni al món laboral:

“No gozamos de ningun privilegio però si de condieración. Aún recuerdo como algunos profesores se levantaban si yo entraba en el aula y junto a él el resto de alumnos.” (Matilde Ucelay)³²

³² VÍLCHEZ, Javier. *Conversaciones con Matilde Ucelay (1912-2008)*

Figura 13: Matilde Ucelay amb els seus companys de classe.³³

“M’he trobat moltes vegades gent que pel fet de ser dona volien manipular-me, fer-me canviar d’opinió. De més gran una mica menys, perquè vaig començar a aprendre a contractar totes les persones que participaven a la construcció i vaig aprendre a tractar-los de manera que no em prenguessin el pel. Però jo sentia que sí que em volien manipular i fer-me canviar d’opinió.” (Anna Bofill)

³³ Matilde Ucelay. *Un día una arquitecta*

A més, la gran majoria de pioneres de les quals trobem informació online, havien tingut pares arquitectes o amb una professió que girava entorn a l'arquitectura. Algunes d'arquitectes són: Anna Bofill Levi, María del Rosario Frías Sagarday, Raquel Martínez de Ubago i Mª Teresa Capdevila Bermejo qui venia de pare arquitecte Juan Capdevila Elías (910-2013) i la seva mare Mª Teresa Bermejo Zuazua va ser una de les primeres dones llicenciades en fer-se docent universitària abans de la Guerra Civil espanyola. D'aquest succés en podem extreure dues hipòtesis. En primer lloc, que el fet de que la família també estigués involucrada en el gremi ha servit per fer més ressò i li ha posat les coses més senzilles a aquesta persona respecta a les altres arquitectes i que és per aquest motiu que trobem més informació d'aquestes dones que de les altres. En segon lloc, que tot i que culturalment no estigués ben vist que una dona estudiés arquitectura, la influència i recolzament familiar van pesar més que els clixés que s'havia inventat la societat.

MATERNITAT

Múltiples estudis demostren que aquest ha sigut i continua essent una trava en la seva trajectòria professionals de les dones i no només pels 9 mesos d'embaràs sinó perquè en la majoria dels casos la responsabilitat dels fills

³⁴ Video: Documental Arquitectas.

³⁵ MUXÍ, Zaida. *Jornadas Mujeres y arquitectura: experiencia docente, investigadora y profesional*. Cap: Primera Generación de arquitectas catalanes.

recau en la mare i no en el pare.³⁴ En el cas d'aquest treball Anna Bofill no ha volgut tractar aquest tema però s'han pogut recuperar les paraules d'algunes arquitectes d'aquesta generació que ho demostren i que queden adjuntades a continuació:³⁵³⁶

“Por las mañanas visitaba las obras con un seiscientos, las tardes las pasaba en casa, en mi estudio y aun quedaba tiempo para atender las tareas propias de una madre” (Matilde Ucelay)

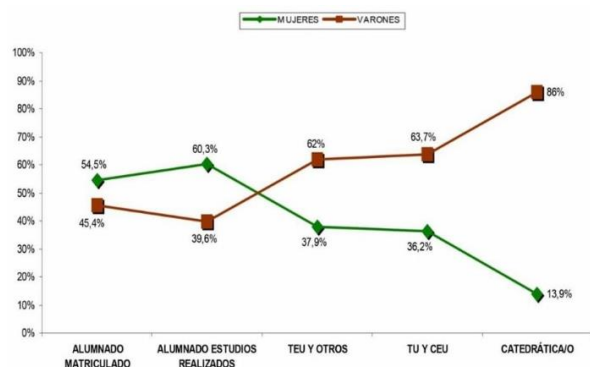
“Hacer compatible la Universidad con el trabajo profesional de Arquitecto y la atención a mis cuatro hijos pequeños empezaba a resultar complicado así que fui abandonando el ejercicio libre.” (María Eugenia)

“... no tuve nunca ningún problema para ejercer mi profesión, ya que ni me casé ni tuve hijos...” (Mercedes Sanz Alfonso)

³⁶ VÍLCHEZ, JAVIER. *Matilde Ucelay. Primera Mujer Arquitecta en España*. Granada.

FALTA DE DOCENTS DONES

Tot i que al principi de la trajectòria com a arquitectes la majoria d'estudiants son dones, els que arriben a les posicions més altes són homes. El passat setembre del 2019 un estudi realitzat per AMAE *Asociación de Mujeres Arquitectas de España* demostrava que de les 33 escoles d'arquitectura d'Espanya, només dos tenen a una arquitecta directora/decana. En tot el país, només hi ha tres catedràtiques de projectes arquitectònics de un total de 150, i només una catedràtica d'urbanisme (Maria Rubert a la ETSAB).

Gràfic 1: Estadística dels anys 2005-2006. Comparació de la proporció entre homes i dones durant diferents moments de la seva trajectòria dins de la universitat pública.³⁷

³⁷ Dades extretes de l'estudi realitzat per AMAE *Asociación de Mujeres Arquitectas de España* al 2019.

Pel que fa a la ETSAB, al 2005 només el 17% dels docents de la ETSAB eren dones i no hi havia cap catedràtica. I al 2012, només n'hi havia dues. La manca de presència femenina entre el professorat es veu empitjorada perquè majoritàriament els hi atorguen els càrrecs de menys categoria: professores associades o lectores o col·laboradores.³⁸ Un clar exemple d'això és el cas que l'Anna Bofill ens explicava en aquest mateix treball referint-se a l'escola del Vallés:

Anys més tard em van proposar una plaça de professor titular a l'assignatura de projectes per oposicions, i el dia de la prova hi havia una muralla d'odi i hostilitat construïda sobre mi [...] No va interessar una dona Doctora Arquitecta amb un bon currículum i a més col·laboradora d'un equip estrella!

Aquesta falta de professores posa de manifest la desigualtat que encara està present entre persones de diferents sexes a la societat d'avui en dia a la vegada que dóna suport a la manca de models femenins que brinda la universitat d'arquitectura als seus estudiants.

³⁸ Dades extretes de l'article escrit per Zaida Muxí en motiu de les *Jornadas Mujeres y arquitectura: experiència docente, investigadora y profesional*, Cap: Primera generación de arquitectas catalanes.

LA FIGURA D'ANNA BOFILL

“Malgrat la limitació espacial que constreny i no fa justícia a la generositat de documentació, partitures, diapositives, plànols i llibres que l’Anna Bofill em mostra, mireu d’intuir les mil probabilitats combinatòries de pensament i acció d’una vida professional i artística coral que malgrat tot ha estat força anònima. Que hi ha llinatges que fan massa ombra i universitats que deixen escapar persones amb l’autèntic esperit musical i creatiu de la recerca! “

Així és com Itziar González Virós acabava la seva entrevista a Anna Bofill per a la revista *Quaderns d’Arquitectura i Urbanisme* al 2006. I és que conèixer veritablement la feina feta per l’Anna Bofill ha pogut ser possible gràcies al fet de que ella ha estat predisposada a esser entrevistada en múltiples ocasions.

Aquest treball reivindica l’entrevista com a mètode d’investigació ja que en molts casos la historiografia, el periodisme i inclús altres arquitectes intenten silenciar part de la realitat. El que aquest treball deixa al descobert és que Anna Bofill és un referent en el desenvolupament de l’habitatge social a nivell nacional i un personatge clau a nivell europeu en la investigació, la pràctica i la difusió de l’urbanisme i l’arquitectura amb criteris de gènere i la seguretat urbana.

INTERDISCIPLINARITAT

Anna Bofill és una persona que ha estat capaç de connectar diferents disciplines com ara la música i les matemàtiques. Alguns potser poden pensar que va ser gràcies a la influència que li va implicar la seva pròpia experiència a dins del Taller. Però estudiant la seva trajectòria veiem que ja des de petita sentia interès i fascinació per a tots aquests altres camps:

“ A mi m’interessaven moltíssimes coses, que encara avui em segueixen interessant com tot el que tenia relació amb el món de la ciència i de la recerca. Pensa que era un moment en què començava l’estructuralisme i que als anys 60 esclata tota la nova matemàtica. Jo em feia un fart de llegir tots els llibres que em queien a les mans, Marcuse, Eco, Chomsky, etc. Hi havia la influència de l’activisme intel·lectual i artístic dels moviments d’esquerra dels EUA, el pensament beat, etc. Per això també em vaig plantejar estudiar filosofia i lògica matemàtica (que era una cosa que estava molt de moda aleshores com una branca més de la filosofia). Vaig conèixer en Manuel Sacristán i també vaig anar a classes de filosofia d’en Rubert de Ventós. Però em faltava la dimensió artística i també la dimensió més pròpiament messiànica de voler transformar el món.”

A diferència del seu germà, ella continuarà actuant d’aquesta manera fins ara. Podríem dir que d’alguna manera els seus projectes servien per comprovar el que les seves pròpies investigacions asseguraven a la vegada

que aquestes s’anaven desenvolupant, com si es tractessin d’experiments. En l’època del Taller per part seva es tractava d’una investigació sobre la generació de formes que tenia una vessant més matemàtica i conclouia amb la seva Tesis Doctoral. Aquesta investigació va permetre la creació dels projectes més destacats del Taller d’arquitectura com ara el Barri Gaudí de Reus, el Walden 7 i La Ciudad en el Espacio. En canvi, en la seva etapa feminista, es tractava d’una investigació més psicològica i social que va concloure amb diverses publicacions i conferències i que s’aplicava en forma d’urbanisme i normativa, així com en varies obres públiques d’espais urbans i de infraestructures de servei dissenyades amb l’aplicació de criteris de gènere, com ara l’estació de Renfe-Rodalies de Plaça Catalunya, Cal Notari (oficines per Ensenyament de la Generalitat de Catalunya), l’edifici d’habitatges de la Plaça de Sant Agustí vell de Barcelona, o l’Escola d’arts i oficis de Tàrraga o fins i tot els 100 habitatges per a la població gitana del Camp de la Bota de Barcelona no realitzat.

És una arquitecta que sempre ha estat oberta a conèixer i endinsar-se en altres camps i els ha utilitzat com a eines per a millorar la seva arquitectura, tret que la defineix a la vegada que la distingeix de la majoria d’arquitectes.

REPERCUSSIÓ DE LA FIGURA DE L'ARQUITECTE ESTRELLA

Aquest treball posa de manifest que l'Anna Bofill, tot i la difícil situació politico-social i personal que ha viscut, és una dona visionària, revolucionària i pionera i que les seves idees arquitectòniques i tota la seva aportació en l'urbanisme amb criteris de gènere han sigut clau per el desenvolupament d'aquesta ciutat.

Ara ve, durant molts anys s'ha intentat instaurar en el gremi la idea del Arquitecte Estrella: un home blanc, sa, intel·ligent i solitari capaç de dissenyar i construir-ho tot. I així és com ens ho expliquen gran part dels llibres de història i fins i tot, en el meu cas, a la Universitat.

En explicar casos com el d'Alvar Aalto o Mies Van der Rohe el sol ometre que el primer treballava amb Aina Aalto i el segon amb Lilly Reich. Poden semblar casos molt llunyans però també podem trobar casos més actuals i més propers. El cas d'Enric Miralles o Ricardo Bofill són exemples semblants als anteriors. D'Enric Miralles no sempre s'explica que al llarg de la seva trajectòria treballava acompanyat de dues grans arquitectes: Carme Pinós al principi i Benedetta Tagliabue al final. En el cas del Taller d'Arquitectura ha passat el mateix. El treball de tot el grup de professionals

ha quedat emboirat per la figura de Ricardo Bofill i actualment se'l considera un arquitecte d'aquest tipus.³⁹ (Figura 12).

És per això que quan mencionem el cognom Bofill en un context arquitectònic no és gaire habitual associar el nom d'Anna, normalment es pensa en Ricardo, el seu germà. Això s'evidencia i s'accentua quan intentem fer una recerca per internet sobre ella o sobre el Taller d'Arquitectura en general. (Figura 13).

“Per motius de personalitat se m'ha intentat esborrar una mica de la història del Taller d'Arquitectura, per això t'ha costat trobar-me com a persona que ha estat varis anys treballant allà, sobretot durant la primera època però ha sigut per un tema de culte a la personalitat.”

Anna Bofill 2020.

La decisió de l'Anna Bofill de desvincular-se del Taller d'Arquitectura demostra que a diferència del seu germà, va tenir clar que l'arquitectura és una activitat humana, artística i social que té com a objectiu vetllar per a la creació d'espais de qualitat on tots els seus possibles usuaris es trobin a gust. Aquesta decisió l'ha portat a fer projectes majoritàriament públics i d'ús

³⁹ Al febrer del 2021 hi ha la intenció de que la Universitat Politècnica de Barcelona nomeni a Ricardo Bofill Doctor Honoris Causa.

quotidiana a diferència del seu germà que va triar un tipus de projectes i clients que el portessin cap al camí de la fama.

Date: 29 Jun 2020 **Ricardo Bofill > Viviendas en calle Nicaragua**
By: HIC >
Comment: 1
Current photos: Oriol Gómez Source: RBTA Este edificio de apartamentos de ocho plantas, está ubicado en un solar pequeño de la calle Nicaragua, en un barrio popular de Barcelona. Las características del solar (ubicado en una esquina, paredes medianeras a ambos lados, orientación norte) determinaron en gran medida el proyecto final. El programa consistía en el diseño de un edificio de viviendas de renta controlada
[Read More](#)

Figura 12: Entrada del 29 de juny del 2020 del blog HIC on apareix el projecte de Vivendes del Carrer Nicaragua i en l'apartat d'autoria apareix Ricardo Bofill en comptes de Taller d'Arquitectura.

Tot i això, darrere d'Anna Bofill Levi hi ha també una trajectòria prolífera que acull tots els camps on l'arquitecte pot arribar. A més, les seves dues grans obsessions: l'habitatge social i l'arquitectura amb criteris de gènere, són dos temes que actualment estan en el punt de mira i els seu treball està servint tant de referent com de punt de partida pels concursos d'arquitectura

de l'actualitat. Així doncs, queda demostrat que la seva investigació, aportació i difusió han estat claus per arribar a la situació que ens trobem actualment.

Cal especificar que durant l'elaboració d'aquest treball, i en concret durant la confecció de l'eix cronològic de les primeres arquitectes espanyoles, en nombroses ocasions apareixia abans o únicament informació sobre del germà (home) o del seu pare abans que de la pròpia arquitecta.

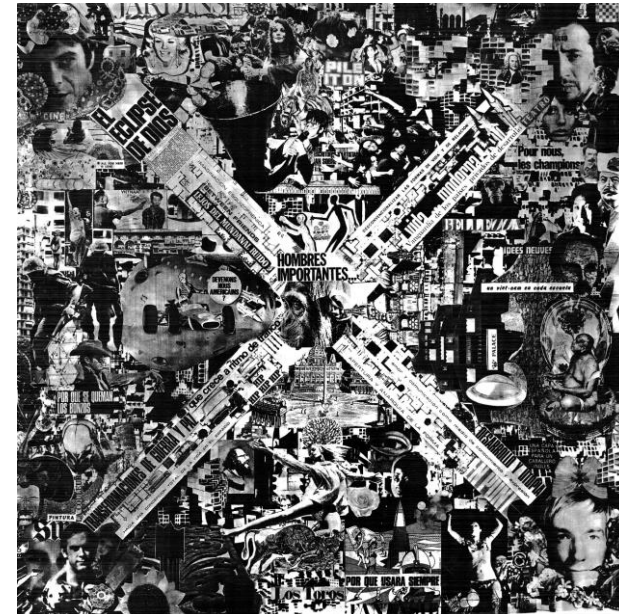

Figura 13. Fotomontatge realitzat pel llibre "Aproximación hacia la ciudad del espacio". En els quatre vèrtex s'hi situen el que es van considerar els quatre pilars fonamentals del Taller d'Arquitectura inicial: Manolo Nuñez, Ricardo Bofill, Xavier Bagué y Peter Hodgkinson.

IMPULSORA I DIFUSORA D'ARQUITECTURA I GÈNERE

Cal remarcar que l' Anna Bofill va començar a fer arquitectura amb criteris de gènere ja des del Taller d'Arquitectura. En l'època en que l'Anna treballava allà, els interessos per incloure en l'urbanisme i en l'edifici conceptes determinants per la cultura moderna com ara els espais públics i la quotidianitat eren claus. L'espai públic es va concebre com un factor que multiplicava el seu valor, com un element canviant que dona l'oportunitat de conviure amb gent diferent i a la vegada que es realitzen activitats de tot tipus. La seva especial atenció pels usuaris contemplava habitants que en aquell moment no entraven en les consideracions dels arquitectes: infants, homes i dones, joves, gent gran, gent amb discapacitats, gent sana però també gent malalta... que conviurien en el mateix espai. És per aquest motiu que els espais compartits dels seus projectes sempre tendien a evitar les especialitzacions (parc infantil, àrea per avis, etc) ja que aquestes dificulten les funcions bàsiques de l'espai públic: la relació, la trobada i la barreja.

Cal destacar també que l'Anna Bofill va ser de les primeres arquitectes en incloure la participació en l'arquitectura i l'urbanisme espanyol. Una qüestió que ara és una obligació en aquell moment es va considerar un atac cap a l' ego del gremi.

Una altra de les coses més admirables d'Anna Bofill és el fet d'haver difós tant extensament i incansablement la seva investigació. Des de molt aviat, al 1982, ja va començar amb la seva conferència a l'Ajuntament de

Montpellier sobre *La ciudad y el Genius Loci* i la seva ponència *La femme et l'habitat* pel congrés de dones *Mouvement des Femmes*, a Manherbesa Avignon (França). Durant el transcurs de la seva trajectòria ha fet més de trenta conferències, algunes d'àmbit europeu:

- Espanya (Catalunya, Madrid, Burgos, Andalusia, València, País Basc)
- Londres
- França (Montpellier, París, Nice)
- Itàlia (Roma, Nàpols)
- Alemanya
- Bèlgica
- Finlàndia

i internacional:

- USA
- Canadà
- Iràn al Congrés Internacional de Dones Arquitectes.

Tal i com ella anhelava amb catorze anys: “*Volia demostrar que també les dones teníem moltes coses a dir i fer per canviar aquest món.*”⁴⁰ I així ho ha cregut, fet i lluitat sempre.

⁴⁰ González Virós I, *Anna Bofill Levi*, Quaderns d'arquitectura i urbanisme, 250, 112-19, 2006.

AGRAÏMENTS

Després d'acabar el treball m'agradaria agrair especialment l'ajuda a algunes persones que han estat clau per aquest treball.

En primer lloc, a Anna Bofill Levi per al seu temps, interès i disponibilitat durant tot el procés d'aquest treball.

A l'Eduard Llorens, estudiant de la ETSAB per haver-me ensenyat aquest personatge.

A Jaime J. Ferrer, pel seu entusiasme, suport i ajuda.

A la biblioteca Oriol Bohigas de la ETSAB i a la biblioteca de la ETSAM que tot i haver realitzat aquest treball en temps de confinament m'han obert les portes i m'han facilitat tota la informació necessària del seu arxiu de manera online i que sense aquest el projecte de investigació no hauria estat possible.

BIBLIOGRAFIA

Publicacions:

Bofill Levi A, *Generations of forms: space to inhabit, time to think*, The schelling Lectures, Art Stock Books Ltd, 2010.

Bofill Leví A, Dumenjó Mertí R M, Segura Soriano I, Martínez Garrote C, *Libro blanco. Las mujeres y la ciudad*, Consejo de la mujer de la Comunidad de Madrid, 1998.

Bofill Levi A, *Guía para el planeamiento urbanístico y la ordenación urbana con la incorporación de criterios de género*, Generalitat Catalana, 2008.

Martín Nieva E, *Número y género de dos términos: arquitectura y música*, en Anna Bofill Levi, *Revista de crítica y teoría de la Arquitectura*, Departamento de Composición Arquitectónica, UPC, DC 23, vol 1, pp 57-68, 2002.

VÍLCHEZ, Javier. *Conversaciones con Matilde Ucelay (1912-2008)*

Entrevista:

González Virós I, *Anna Bofill Levi*, *Quaderns d'arquitectura i urbanisme*, 250, 112-19, 2006.

Vídeo:

Jornadas Tejiendo pasado 2018. Amparo Berlinches Acín. Arquitectura, mujeres y patrimonio: <https://www.youtube.com/watch?v=LM65m5t0LJQ>

Documental Arquitectas: <https://www.youtube.com/watch?v=tids8JGBkEI>

Articles:

Gómez Collado, María del Carmen Rivera Herráez, Rafael José Trujillo Guillen, Macarena. *Anna Bofill s Use of Mathematics in Her Architecture*. Universitat Politècnica de València 31-07-2018.

Espiegel, Carmen. *Arquitectas pioneras en el siglo XX*. Jornadas Mujer y Arquitectura: experiencia docente, investigadora y profesional : 26-27 2012

Zaida Muxí, Daniela Arias Laurino; *Filling History, Consolidation the Origins. The First Female Architects of the Barcelona School of Architecture (1964 – 1975)*, Barcelona 2020

Zaida Muxí Martínez, *Mujeres, casa y ciudades. Más allá del Umbral*, Barcelona 2018 978-84-947523-6-0

García Estévez, Carolina Beatriz. *Arquitectura, modo límite*. "DC PAPERS: revista de crítica y teoría de la arquitectura", Juliol 2012, núm. 23, p. 9-10. Barcelona 2017 1887-2360

Morat, Isabel. *Història de las Mujeres en España y America Latina. Del Sigle XIX a los Umbrales del XX*. Madrid; Cátedra, 2006

Zaida Muxí, Daniela Arias Laurino; *Filling History, Consolidation the Origins. The First Female Architects of the Barcelona School of Architecture (1964 – 1975)*, Barcelona 2020

Tesis:

VÍLCHEZ, JAVIER. Matilde Ucelay. Primera Mujer Arquitecta en Espanya. Granada.

Menéndez Menéndez, María Isabel, Figueras Maz Mònica. «La Evolución De La Prensa Femenina En España: De <i>La Pensadora Gaditana</i> A Los Blogs». *Comunicació: Revista De Recerca I d'anàlisi*, [en línia], 2013, p. 25-48.

Ausaj Punto Crítico: *LA MUJER EN LA DICTADURA FRANQUISTA. Cuando nací, mi madre no podía contratar sin permiso de mi padre*. Març 2019

WEBGRAFIA

ARQUITECTES DE BARCELONA

Teresa Rovira Llobera

<https://upcommons.upc.edu/browse?authority=e3bf6177-fb39-4970-bc36-308b4cecf4d;drac:179003;orcid:0000-0002-4040-6844&type=author>

Anna Soler Sallent

<https://www.arquitecturacatalana.cat/es/autores/anna-soler-sallent>

Montserrat Adroer

<https://www.testimoniosparalahistoria.com/entrevista/sra-montserrat-adroer-tasis-sra-anna-m-farre-sr-josep-illa-codina/>

Juana Roca Cladera

[http://www.academiadelpartal.org/mie\]mbros.php?id=86](http://www.academiadelpartal.org/mie]mbros.php?id=86)

Rosa Barba Casanovas

<https://undiaunaarquitecta.wordpress.com/2015/08/09/rosa-barba-casanovas-1948-2000/>

Belén Galdós Tobalina

<https://bilbaoarquitecturayurbanismo2o.home.blog/tag/belen-galdos-tobalina/>

Lina Elena González

<https://boe.es/boe/dias/1977/04/20/pdfs/A08513-08513.pdf>

Maria Luisa Bravo Sánchez

<https://upcommons.upc.edu/handle/2117/90478>

<http://conarquitectura.co/obra/unifamiliar/>

Carmen Puche Camps

<https://www.boe.es/boe/dias/1979/09/05/pdfs/A20750-20750.pdf>

ARQUITECTES DE VALENCIA

Cristina Grau García

https://es.wikipedia.org/wiki/Cristina_Grau_Garc%C3%ADa

<https://undiaunaarquitecta2.wordpress.com/2016/10/17/cristina-grau-1946-1997/>

ARQUITECTES DE NAVARRA

María Eugenia Barrio Valencia

<http://www.coavn.org/coavn/var/17/Emakumeak/MariaEugeniaBarrioValencia.pdf>

María Antonia Frías Sagardoy

<https://www.radoctores.es/academico.php?item=166>

Aurora Barrio Suárez

<http://www.coavn.org/coavn/var/17/Emakumeak/AuroraBarrioSuarez.pdf>

ARQUITECTES DE MADRID

María Rosario Frías Sagardoy

<http://www.coavn.org/coavn/var/17/Emakumeak/MariaRosarioFriasSagardoy.pdf>

Margarita de Luxan García Diego

<https://undiaunaarquitecta2.wordpress.com/2016/09/10/margarita-de-luxan-1945/>

Isabel Garcia Elorza

http://www.enciclopedia-aragonesa.com/voz.asp?voz_id=4923

María José Rodríguez-Tarduchy Quez

<https://www.planur-e.es/recensiones/view/31>

María Ángeles Álvarez- Burilla

Guía de departamentos universitarios 1989

María Margarita Ortega Delgado

<https://www.boe.es/boe/dias/1976/09/27/pdfs/A18833-18834.pdf>

<http://polired.upm.es/index.php/urban/article/view/394>

<https://rm.coe.int/1680700174>

María Nieves Ruiz Fernández

<https://undiaunaarquitectura4.wordpress.com/2019/03/17/nieves-ruiz-1947/>

<https://www.elcomercio.es/culturas/arte/201603/18/asturias-arquitectura-para-tres-20160318002912-v.html>

María Luisa López Sardá

<http://www.coaib.org/AnnexesC/2013/CV.pdf>

M^o Teresa Muñoz Jiménez

<http://zarch.unizar.es/index.php/en/issues/published-issues/number-02/maria-teresa-munoz>

Ana Iglesias Gonzalez

<https://www.elmundo.es/suplementos/suvienda/2006/433/1141340418.html>

Maria Mata Bago

http://www.arquitectosdevalencia.com/sites/default/files/ctav/documentos/prog_conferencias_antesydespues_cte.pdf

<http://riberdis.cedd.net/handle/11181/3296>

Maria del Carmen Pérez Molpeceres

<https://www.diarioinformacion.com/alicante/2010/11/30/hemos-conseguido-funcione-pequeno-pueblo/1070343.html>

Ana María Fernández Puentes

<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=2897974>

María de las Nieves La-Roche Brier

<https://www.coam.org/media/Default%20Files/fundacion/servicio-historico/documentacion/docs/2015/Moneo%20en%20el%20SH.pdf>

Ana Mª Fernández y Alday

<http://www.bilbao.eus/bld/bitstream/handle/123456789/10132/pag10.pdf?sequence=1>

Marta García Nart

<http://polired.upm.es/index.php/boletincfs/article/view/2702>

<https://www.laopiniondezamora.es/comarcas/1219/tierra-campos-obras-nuevo-edificio-juzgados-villalpando-comenzaran-noviembre/120383.html>

Margarita Leonor Fernández Gomez

<https://dialnet.unirioja.es/servlet/autor?codigo=139004>

Aida Benfele Domínguez

file:///D:/Users/annab_000/Downloads/El-proyecto-residencial-de-Miguel-Fisac.pdf

Maria Pilar García Elorza

https://elpais.com/diario/1981/01/15/cultura/348361206_850215.html

Beatriz Martín-Pintado Ortiz de Urbina

<https://www.boe.es/boe/dias/1976/12/28/pdfs/A25788-25789.pdf>

María Teresa Capdevila

https://www.coam.org/media/Default%20Files/colegio/transparencia/Memoria_%202017_Fundacion_COAM.pdf pg 75